

Leśniewski, Michał

Kryzys konserwatyzmu w latach 1880-1914

Dzieje Najnowsze 33/1, 239-245

2001

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

Michał Leśniewski

Warszawa

Kryzys konserwatyzmu w latach 1880-1914¹

Brytyjską Partię Konserwatywną należy uznać za jedną z najbardziej skutecznych partii politycznych XX w. W ciągu 118 lat od śmierci Benjamina Disraeliego (w 1881 r.) sprawowała władzę przez 77 lat. W tym czasie wygrała 17 z 29 kampanii wyborczych, a jej poparcie rzadko spadało poniżej 40%. Żadna europejska prawicowa partia nie odnosiła takich sukcesów. Jednak w dziejach tej partii był okres, o którym jej członkowie i przywódcy najchętniej by zapomnieli. Są to lata 1903-1914, kiedy o mało nie doszło do rozbicia partii. W wyborach 1906 r. konserwatyści razem z liberalnymi unionistami zdobyli zaledwie 157 mandatów w 670 osobowym parlamencie².

Tradycyjnie za główne źródło kryzysu wewnętrznego i klęski wyborczej w 1906 r. uważa się podjęcie przez nich kwestii reform taryfowych i publicznej dyskusji na temat stosunku do tradycyjnej polityki wolnorynkowej³. Debatę rozpoczął przywódca unionistów, Joseph Chamberlain przemówieniem w Birmingham, 15 maja 1903 r.⁴ Kłopoty konserwatystów skrupulatnie wykorzystali liberałowie skonsolidowani wewnątrznie przez Henry'ego Campbell-Bannermana i sprzymierzeni z rodzącą się Partią Pracy.

Tą właśnie tematyką i tym okresem zajmuje się w swojej pracy prof. E. H. H. Green. Faktycznie poszerza chronologiczny zakres swoich zainteresowań na lata 1880-1914. Analiza wydarzeń z lat 1880-1903 pozwala mu prześledzić przyczyny podjęcia przez konserwatystów kwestii reformy taryfowej oraz przemiany społeczne i polityczne, jakie dotknęły w tym czasie Wielką Brytanię. Okres 1910-1914 umożliwia mu przyjrzenie się postępowaniu konserwaty-

¹ E. H. H. Green, *The Crisis of Conservatism. The Politics, Economics and Ideology of British Conservative Party, 1880-1914*, London-New York 1996.

² C. Cook, J. Stevenson, *Modern British History, 1714-1995*, London, New York 1996, s. 99.

³ Zob. np. P. Fraser, *Unionism and Tariff Reform. The Crisis of 1906*, „The Historical Journal”, t. V 1962, nr 2, s. 149-166; Zob. także S. H. Zebel, *Joseph Chamberlain and the Genesis of Tariff Reform*, „The Journal of British Studies”, t. VII, nr 1, Nov. 1967, s. 156-157.

⁴ Zob. Chamberlain speech at Birmingham, 15th March, 1903, *The Annual Register. A Review of Public Events at Home and Abroad for the Year 1903*, s. 130-133.

stów po podwójnych wyborach 1910 r. (styczeń, grudzień). Paradoksalnie konserwatyści i unioniści odnieśli w nich sukces, zdobywając odpowiednio 273 i 272 mandaty, jednocześnie znaleźli się wobec zjednoczonej przeciw nim koalicji liberałów, laburzystów i irlandzkich nacjonalistów, która skutecznie uniemożliwiła im przejście władzy, zdobywając odpowiednio 397 i 398 mandatów⁵. Ta sytuacja i lęk, iż konserwatyści mogą zostać zepchnięci do roli permanentnej opozycji, doprowadziła do stopniowej dezintegracji partii, którą powstrzymał dopiero wybuch I wojny światowej.

Okres ten jest interesujący nie tylko ze względu na debatę nad sytuacją Wielkiej Brytanii i stosunkiem głównych partii politycznych do kwestii wolnego handlu i protekcjonizmu. Był to także okres debaty nad kształtem imperium i ustrojem samej Wielkiej Brytanii. To wtedy po raz pierwszy w XX w. debatowano nad możliwością przekształcenia Wielkiej Brytanii w państwo o charakterze federalnym. Podjęto też próbę przebudowy Izby Lordów, a w ostatecznym rachunku radykalnie ograniczono jej kompetencje.

Tematyka ta jest tym ciekawsza, że obecnie, po 90 latach, kwestia przebudowy struktur państwowych Zjednoczonego Królestwa powróciła, choć oczywiście w bardzo odmiennej formie (autonomia dla Szkocji i Walii). Podobnie zresztą jak wtedy konserwatyści po długim okresie dominacji na scenie politycznej, przeżywają kryzys tożsamości, chociaż na zupełnie innym tle (stosunek do konsolidacji Unii Europejskiej, decentralizacji państwa, ale także przyszyłej polityki gospodarczej w okresie posthatcheryzmu).

Tę frapującą tematykę podjęła osoba niewątpliwie kompetentna. Profesor E. H. H. Green jest wykładawcą historii najnowszej w Magdalen College na Uniwersytecie Oxfordzkim i specjalizuje się w dziejach Wielkiej Brytanii przelomu XIX i XX w., zwłaszcza historii społecznej i gospodarczej. Jest obecnie uważany za jednego z lepszych specjalistów od dziejów Anglii w okresie późnowiktoriańskim i edwardiańskim. O jego długoletnim zainteresowaniu podjętą w recenzowanej książce tematyką świadczą jego wcześniejsze publikacje⁶.

Książka ma układ tematyczny, który wydaje się jak najbardziej uzasadniony. Dzięki niemu Autor może przedstawić w przejrzysty sposób poszczególne aspekty kryzysu Partii Konserwatywnej w pierwszej dekadzie XX w. Przedstawia więc tło, jakim była sytuacja relatywnego słabnięcia brytyjskiej gospodarki. Po dekadach niemalże monopolistycznej pozycji jako „fabryki świata” Anglia stanęła wobec problemu narastającej konkurencji gospodarczej ze strony dynamicznie rozwijających się państw, takich jak Stany Zjednoczone czy Niemcy. To postawiło przed brytyjskimi elitami politycznymi wyzwania, na które nie do końca były przygotowane. Następnie ukazuje szczegółowe aspekty politycznego problemu, który stał przed Partią Konserwatywną: a więc stosunek do imperium w zmieniającej się sytuacji geopolitycznej; relacje z klasami posiadającymi oraz z klasą robotniczą i innymi nieposiadającymi grupami społecznymi. Przedstawia też przyczyny klęski wyborczej w 1906 r. W kolejnej części prezentuje działania konserwatystów przygotowane w odpowiedzi na narastający kryzys polityczno-gospodarczy, które jednocześnie miały przywrócić ich do władzy. Wreszcie na koniec ukazuje reakcje partii na kolejne niepowodzenia wyborcze, jej ideowe zagubienie, które

5 Choć sami liberałowie zdobyli odpowiednio 275 i 272 mandaty. Zob. Ch. Cook, J. Stevenson, *Modern British History, 1714-1995*, s. 99-100.

6 Zob. E. H. H. Green, *Radical Conservatism. The Electoral Genesis of Tariff Reform*, „The Historical Journal”, t. XXVIII, 1985, nr 3, czy *The Strange Death of Tory England*, „Twentieth Century British History” 1991; pośrednio z tą tematyką związany jest jego późniejszy artykuł, *Rentiers versus Producers. The Political Economy of the Bimetallic Controversy, 1880-1898*, „English Historical Review”, t. CII, 1988.

zaowocowało kolejnym fermentem i stopniową dezintegracją powstrzymaną dopiero przez wybuch wojny.

Tradycyjnie historiografia zajmująca się tym okresem koncentruje się na kwestiach konfliktów personalnych zwłaszcza między Balfourem i Chamberlainem⁷. Takie podejście jest umotywowane dwoma podstawowymi czynnikami. Pierwszym jest zwykły fakt, że aż do tej pory polityczna biografia jest najbardziej lubianą w Wielkiej Brytanii formą literatury historycznej. Siłą rzeczy skłania to autorów do koncentrowania się na wątkach personalnych. Drugim czynnikiem jest silnie ugruntowane przekonanie, że Partia Konserwatywna jest z natury rzeczy partią bez ideologii. Od początku wieku kolejni znawcy udowadniali, że konserwatyzm nie jest „ani ideologią, ani doktryną”⁸. W rezultacie autorom trudno było i jest ustosunkować się do konfliktu, który był z gruntu ideologiczny, a więc teoretycznie zaprzeczający samej naturze Partii Konserwatywnej. Autor jednak zdecydowanie obala mit braku ideologii. Wskazuje, że wbrew pozorom Partia Konserwatywna nie była wolna od ideologii. Każda z jej frakcji reprezentowała nieco odmienne podejście do polityki, a debata między nimi prowadziła do kształtowania programu politycznego całej partii. W efekcie nie była jej obca wewnętrzna i zewnętrzna walka ideologiczna. Choć należy się zgodzić, że pod tym względem konserwatyści byli znacznie bardziej elastyczni niż liberałowie, czy tym bardziej laburzyści (s. 311-317).

Inną pokutującą w brytyjskiej historiografii tezą jest to, że kryzys partii został zapoczątkowany przez wystąpienie Chamberlaina w 1903 r. Często twierdzono, że wystąpieniem tym Chamberlain rzucił wyzwanie tradycyjnemu przywiązaniu Partii Konserwatywnej do idei wolnego handlu⁹. Autor jednak sprzeciwia się obydwu tezom, a przede wszystkim przekonaniu o tradycyjnym przywiązaniu brytyjskiego konserwatyizmu do koncepcji wolnego rynku i handlu. Ukazuje, że wbrew opinii części specjalistów to nie wśród liberalnych unionistów, ale właśnie konserwatystów Chamberlain i jego hasła znalazły największe poparcie (s. 8-11). Konserwatyści tradycyjnie w XIX w. byli przeciwnikami wolnego handlu. To oni w 1846 r. bronili ustaw zbożowych, a i później trwały wśród nich tendencje protekcyjnistyczne. W latach osiemdziesiątych XIX w. niemal 50 konserwatywnych deputowanych do Izby Gmin, było zwolennikami Fair Trade (uczciwego handlu), domagając się ceł na towary obce pod pozorem nieuczciwej konkurencji. Te cła odwetowe miały być skierowane przeciwko tym krajom, które nakładały cło na towary brytyjskie (s. 30-35)¹⁰.

Tak naprawdę konserwatyści zaczęli szerzej akceptować idee wolnego handlu u schyłku XIX w. Wraz z zawieraniem sojuszu z liberalnymi unionistami te tendencje stały się silniejsze.

⁷ Zob. chociażby N. Blewett, *Free Fooders, Balfourites, Whole Hoggers, Factionalism within the Unionist Party, 1906-1910*, „The Historical Journal”, t. XI, 1968, nr 1; zob. także A. Sykes, *The Confederacy and the Purge of the Unionist Free Traders, 1906-1910*, „The Historical Journal”, t. XVIII, 1975, nr 2; R. V. Kubicek, *The Administration of Imperialism: Joseph Chamberlain at the Colonial Office*, Durham, N. C., 1969, s. 154-173.

⁸ Zob. np. wstęp autorstwa Johna Buchana w: A. Bryant, *The Spirit of Conservatism*, London 1929, s. VII; I. Gilmour, *Inside Right*, London 1980, s. 121; *A Conservative Reader*, R. Kirk (wyd.), Harmondsworth 1982, s. XIV.

⁹ Zob. L. S. Amery, *My Political Life*, 1.1, London 1953, s. 236-237; N. Blewett, *Free Fooders, Balfourites, Whole Hoggers...*, s. 95-96. W kwestii domniemanego przywiązania konserwatystów do idei wolnego handlu zob. R. Eccleshall, *English Conservatism since the Restoration*, London 1990, s. 39-44, 79-86, czy D. Willetts, *Modern Conservatism*, Harmondsworth 1992, s. 7-10.

¹⁰ Lista konserwatystów popierających Fair Trade zob. *Appendix I*, s. 334.

W sytuacji kiedy narastały obawy, że Partia Liberalna odeszła od swoich liberalnych korzeni, miejskie i przemysłowe elity w coraz większym stopniu zwracały się ku Partii Konserwatywnej jako obrońcy tradycyjnego liberalizmu (s. 101-108).

Nie zmienia to jednak faktu, że przez cały XIX w. tendencje protekcyjnistyczne były wśród konserwatystów bardzo silne. Tak więc propozycja reformy taryfowej autorstwa Chamberlaina nie była bynajmniej czymś nowym i zaskakującym. Różniła ją zaciekłość kampanii i jej agresywność¹¹, wynikająca z przekonania, że każda ze stron konfliktu wierzyła, iż tylko ona dzierży klucze do przetrwania Partii Konserwatywnej jako znaczącej siły politycznej.

I tu dochodzimy do podstawowej tezy Autora, iż reforma taryfowa, jako źródło wewnętrznego konfliktu, była jednocześnie i przede wszystkim próbą znalezienia przez konserwatystów odpowiedzi na wyzwania nowej epoki, a zwłaszcza wynikające z szerzenia się haseł socjalistycznych. Reforma wyborcza lat 1883-1885 miała całkowicie odmienić elektorat i życie polityczne Wielkiej Brytanii¹², choć okazała się „bombą” z opóźnionym zapłonem.

Po przeprowadzeniu reformy wyborczej wielu konserwatystów obawiało się, że przyznanie praw wyborczych znacznej części klasy robotniczej spowoduje zepchnięcie konserwatystów do roli permanentnej opozycji. Wydawało się, że byli oni źle przygotowani na pojawienie się masowego elektoratu. Ani Disraeli, ani tym bardziej pryncypialny lord Salisbury, nie przejawiali zbyt dużego entuzjazmu dla masowego konserwatyzmu. Powszechnie obawiano się rozprzestrzeniania haseł socjalistycznych i zaostrzenia walki klasowej. Konserwatyści nie zamierzali jednak poddawać się bez walki. Autor podaje ciekawą analizę strategii Salisbury'ego, której celem było zachowanie przez partię jej pozycji w sytuacji pojawienia się masowego elektoratu. Ówczesny lider konserwatystów odrzucił propozycje radykalniejszych członków partii (jak np. Randolpha Churchilla, czy później J. Chamberlaina), by zaadaptować szeroki program reform społecznych, obawiając się, że nie pozyska w ten sposób nowych zwolenników, a zrazi dotychczasowych (s. 130-132)¹³. Nie wykluczał jednak możliwości aprobowania przez partię pojedynczych reform, poprawiających sytuację niższych klas społeczeństwa w konkretnych kwestiach i sytuacjach (s. 128-130)¹⁴. Jednakże podstawowym elementem strategii miała być organizacja elektoratu. Dobra organizacja partii, duże środki finansowe, tworzenie licznych regionalnych kół konserwatywnych i ogólnokrajowych organizacji, jak na przykład „Primrose League”, miały stworzyć liczny, ale przede wszystkim stabilny elektorat. Starano się także na różne sposoby ograniczać wielkość elektoratu. Odwoływano się do haseł solidarności regionalnej, gwarantując w ten sposób konserwatystom silną pozycję u schyłku XIX w. Niemalże znaczenie miało także stopniowe pozyskiwanie elit miejskich, a zwłaszcza przemysłowych, odchodzących od coraz mniej efektywnej partii liberalnej. Autor słusznie podkreśla znaczenie słabości Partii Liberalnej dla sukcesu Salisbury'ego i konserwatystów. Zaznacza, że miało to równie wielkie znaczenie, a może nawet większe niż organizacyjna i polityczna sprawność przywódcy Partii Konserwatywnej (s. 136-137, 308-311). O ile jednak

¹¹ Zob. Balfour to Cawdor, 7th Feb. 1906, Balfour Papers, British Museum, Add. MS.49709, f26, czy Balfour to Lord Selborne, 6th March, 1908, Balfour Papers, B. M., Add. MS.49708, ff.106-130.

¹² Na mocy reformy z 1867 r. prawa wyborcze uzyskało ok. 16% społeczeństwa (1/3 mężczyzn), natomiast na mocy reformy z lat 1883-1885 28,5% społeczeństwa (2/3 mężczyzn). Ch. Cook, J. Stevenson, *Modern British History...*, 1714-1995, s. 90.

¹³ Marquess of Salisbury to B. Maple, 14th March 1892, Balfour Papers, B. M., Add. MS.49690, ff.6-8.

¹⁴ Przykładowo Housing of the Working Classes Act (1890), tworzący system komunalnych mieszkań dla robotników, czy Workmen's Compensation Act (1897), obciążający pracodawców kosztami odszkodowań za wypadki w miejscu pracy.

podkreśla znaczenie słabości liberałów, o tyle nie zwraca uwagi na to, że paradoksalnie liberałom jako partii kojarzonej z leseferyzmem i wielkim kapitałem przemysłowym było nawet trudniej przystosować się do nowej sytuacji stworzonej przez reformę wyborczą 1883-1885 i zaaprobować politykę radykalnych reform społecznych. Klasa robotnicza wreszcie niewątpliwie odczuwała silniejszy antagonizm w stosunku do wielkiego kapitału niż do ziemiaństwa, tradycyjnego zaplecza torysów. Zresztą stosunek do polityki socjalnej stał się jednym z powodów pogłębiania się podziałów w Partii Liberalnej¹⁵.

Jednak polityka Salisbury'ego — unikania konfliktów i zdecydowanego opowiadania się za lub przeciw dalej idącym reformom socjalnym stawała się coraz trudniejsza do zachowania. Jeszcze wybory w 1900 r. (tzw. khaki-elections), toczone w atmosferze imperialnej euforii związanej z trwającą się właśnie wojną burską, były dla konserwatystów zwycięskie. Jednak już od 1902 r. aktywizacja ruchów laburzystowskich doprowadziła do kolejnych porażek w wyborach uzupełniających. Rodząca się Partia Pracy stanowiła jasną alternatywę wobec Partii Konserwatywnej, coraz częściej uznawanej za partię klas posiadających. W rezultacie doprowadziło to do upadku idei konserwatywnych wśród klasy robotniczej (s. 137). Wielu polityków unionistycznych, w tym Chamberlain, uznało, że należało zmienić politykę socjalną rządu, by pozyskać sobie masowy elektorat. Dla Chamberlaina podjęcie idei reform taryfowych było nie tylko gestem w stronę samorządnych kolonii i dominiów, ale miało także umożliwić sfinansowanie szeregu reform socjalnych, które na trwałe związałyby z Partią Konserwatywną znaczną część robotniczego elektoratu¹⁶.

Jednakże w pierwszym okresie (do 1906) doprowadziło to do daleko idących podziałów w partii, a w rezultacie klęski wyborczej w 1906 r. Klęska jednakże została odebrana przede wszystkim jako porażka zwolenników idei wolnego handlu. To wzmocniło pozycję zwolenników protekcjonizmu w szeregach konserwatystów¹⁷. Stąd okres 1906-1910 był okresem konsolidacji partii wokół tych idei.

Analizując program społeczny konserwatystów i znaczenie reform taryfowych dla jego realizacji, Green nieco zbyt mało uwagi poświęca przyjmowaniu wzorów niemieckich. Owszem, sugeruje pośredni wpływ czy zwrot ku niemieckiej myśli ekonomicznej (s. 175-176), ale nie zauważa bezpośredniego wpływu polityki socjalnej Bismarcka na koncepcje konserwatystów. A tymczasem zwłaszcza na początku XX w. był on znaczny, pamiętajmy bowiem, że tak wpływowi politycy konserwatywni, jak chociażby Alfred Milner, pozostawali pod dużym wpływem osobowości „żelaznego kanclerza” i jego polityki wewnętrznej¹⁸. Trudno więc podejrzewać, żeby nie korzystali z jego wzorów.

Jednocześnie Autor zwraca nieco zbyt mało uwagi na rolę czynnika imperialnego. Co prawda, pisze, że to właśnie doświadczenia wojny burskiej i konferencji imperialnej z 1902 r. były bezpośrednimi motywami podjęcia przez Chamberlaina kwestii reformy taryfowej, ale

15 D. Powell, *The New Liberalism and the Rise of Labour, 1886-1906*, „The Historical Journal”, t. XXIX, 1986, nr 2, s. 369-393.

i' O imperialnych motywach reformy zob. m.in.: S. H. Zebel, *Joseph Chamberlain...*, s. 156-157, o społecznych pisze E. H. H. Green, op. cit., s. 159-263, a także D. Judd, *Radical Joe. A Life of Joseph Chamberlain*, Cardiff 1993, s. 242-244.

17 Wg „The Times”, 30th Jan. 1906, na 157 konserwatystów i unionistów zwolennikami reform taryfowych było 109 deputowanych. Nawet według najbardziej sceptycznych badaczy było ich 79 wobec 31 zwolenników wolnego handlu. Zob. N. Blewett, *Free Fooders, Balfourites, WholeHoggers...*, s. 96-97.

18 Zob. np. Diary Notes, 24th Feb. 1882, Milner Papers; *South Africa, 1897-1905, I.1*, C. Headlam (wyd.), London 1931, s. 15; E. Stokes, *Milnerism*, „The Historical Journal”, t. V 1962, nr 1, s. 52.

jednocześnie kwestiom imperialnym poświęca stosunkowo niewiele miejsca (s. 59-77 i 194-206). Podkreślając fakt, że hasła imperialne były jednym z narzędzi mobilizacji konserwatywnego elektoratu, nie zauważa roli reform taryfowych dla odbudowy przekonania, że to konserwatyści są najskuteczniejszymi „strażnikami” jedności i siły imperium. A należy pamiętać, że wojna burska doprowadziła do zdeprecjonowania haseł imperialnych i podważenia zaufania do Partii Konserwatywnej jako partii imperialnej. Wiadomości o obozach koncentracyjnych i paleniu fiam budziły zażenowanie i znacznie osłabiły poparcie dla haseł imperialnych, a zwłaszcza ekspansji imperium. Liberalowie nie omieszkali tego wykorzystać, głosząc wprost, że konserwatyści sprzeniewierzyli się szczytnym ideom Imperium Brytyjskiego, a prowadzona przez nich polityka ekspansji uniemożliwiła realizację programu reform społecznych¹⁹. W tej sytuacji dla Chamberlaina proimperialna reforma taryfowa miała być dowodem konstruktywnej polityki, oddania tradycyjnym wartościom imperialnym. To w końcu Wielka Brytania miała dostosować się do żądań dominiów i kolonii, by tym silniej związać je ze sobą więzami lojalności²⁰.

Autor słusznie zwraca uwagę na wstrząs, jakim była przegrana w podwójnych wyborach 1910 r. Choć konserwatyści i unioniści niemal podwoili swój stan posiadania w Izbie Gmin, to i tak nie byli w stanie przejąć władzy. Propaganda taryfowa okazała się niewystarczająca. Lata 1910-1914 wypełniła debata nad przyczynami kolejnej klęski. Teraz w przeciwieństwie do wyborów z 1906 r. nie można było już obciążyć tylko zwolenników wolnego handlu. Wielu liderów partii uznało, że hasło reform taryfowych okazało się niewystarczające. Faktycznie partia znalazła się na rozdrożu, nie wiedziano, jaką taktykę przyjąć dalej i wiele wskazuje, że gdyby nie wojna doszłoby do jej rozpadu (s. 267-306).

Szkoda, że analizując sytuację Partii Konserwatywnej po 1910 r., Autor nie poświęcił nieco więcej uwagi dwóm ciekawym aspektom jej ówczesnej polityki: 1) próbie reformy Izby Lordów; 2) pomysłowi przekształcenia Wielkiej Brytanii w państwo federalne. Pierwszej z tych kwestii poświęca praktycznie jeden akapit (s. 271), drugiej podobnie (s. 299). Tymczasem są to niezwykle ciekawe kwestie, dowodzące radykalizmu przynajmniej części konserwatywnych przywódców. Broniąc uprawnień Izby Lordów przed atakiem liberałów i laburzystów chcących odebrać jej prawo weta, konserwatyści zaproponowali reformę Izby. Miała zostać zredukowana do 300 osób, z czego 100 byłoby wybieranych przez parów, 100 mianowanych przez aktualny rząd, a 100 wybieranych w wyborach powszechnych (s. 271). Jeszcze ciekawszy jest projekt „Home Rule All Around”, który przewidywał stworzenie regionalnych parlamentów Szkocji, Walii, Anglii i Irlandii, natomiast parlament w Westminsterze miał stać się parlamentem federalnym, odpowiedzialnym jedynie za politykę zagraniczną, imperialną i wojskową²¹. W tym drugim przypadku Autor popełnia błąd, sugerując, że głównym powodem podjęcia tej idei była chęć osłabienia znaczenia przyznania Irlandii samorządu (Home Rule).

¹⁹ Zob. np. Harcourt to Campbell-Bannerman, 20th Oct. 1901, Campbell-Bannerman Papers, B. M., Add. MS.41219, f.207, czy Bryce to Campbell-Bannerman, 26th Aug. 1901, ibidem, Add. MS.41211, ff.159-160.

²⁰ Chamberlain to Balfour, 24th Feb. 1905, Balfour Papers, B. M., Add. MSS.49774, ff.69-70; J. Chamberlain, *Imperial Union and Tariff Reform*, London 1903, s. 14, 22, 30-31, 34.

²¹ Więcej na ten temat zob. w J. E. Kendle, *The Round Table Movement and 'Home Rule All Around'*, „The Historical Journal”, t. XI, 1968, nr 2, czy idem, *The Round Table Movement and Imperial Union*, Toronto 1975.

Tymczasem w opinii inicjatorów tego pomysłu równie ważnym celem była taka zmiana ustroju Wielkiej Brytanii, która ułatwiłaby realizację koncepcji federacji imperialnej²².

Analiza obu projektów mogłaby być tym ciekawsza, że obecnie laburzystowski rząd Tony'ego Blaira forsuje nieco zbliżone rozwiązania (usunięcie z Izby Lordów dziedzicznych parów, czy nadanie ograniczonej autonomii Szkocji i Walii).

Mimo kwestii dyskusyjnych i braków merytorycznych (zresztą bardzo niewielu) czytelnik dostaje do ręki doskonałą pozycję. Nie zmieniają tego drobne uchybienia warsztatowe i techniczne (wadliwie skonstruowana bibliografia). Książka Greena jest dogłębną analizą przyczyn, przebiegu i skutków kryzysu Partii Konserwatywnej na początku XX w. na tle kryzysu tradycyjnych wartości i struktur państwa brytyjskiego oraz kryzysu idei konserwatywnych w całej ówczesnej Europie. Dzięki niej czytelnik może się zapoznać z całą wielowątkowością propozycji reform, w tym reformy taryfowej.

Przełom wieku jest ukazany jako okres głębokich zmian politycznych, społecznych i ekonomicznych, które zmieniły kształt struktur politycznych społeczeństwa i państwa. Reforma taryfowa na tym tle jest przedstawiona, wbrew utartym opiniom, nie jako źródło kryzysu, ale jako próba podjęcia przez konserwatystów wyzwania nowej epoki. W tamtym momencie okazała się nie do końca udana, ale stworzyła podstawy odrodzenia partii i konserwatyzmu w okresie międzywojennym.

Jest to niewątpliwie pozycja, z którą powinien się zapoznać każdy specjalista i student brytyjskiej polityki wewnętrznej przełomu XIX i XX w., a szczególnie osoby zainteresowane dziejami brytyjskiego konserwatyzmu.

J. Polita, *Odwrót znad Pacyfiku? Wielka Brytania wobec Dalekiego Wschodu (1914-1922)*, Kraków 1999, ss. 299

W ciągu ostatnich kilku lat tematy związane z dziejami Imperium Brytyjskiego doczekały się w Polsce stosunkowo dużej liczby publikacji¹. W dobie gdy dzieje powszechnie nie są zbyt popularne, stanowi to pewien ewenement, który należy przywitać z wielkim zadowoleniem, tym bardziej kiedy mamy do czynienia z bardzo dobrą pracą, jaką niewątpliwie jest książka Jakuba Polita. Niniejsza pozycja jest efektem wielu lat badań nad dziełami Imperium Brytyjskiego w pierwszych dekadach XX w., szczególnie w regionie Pacyfiku. Zainteresowania Autora koncentrują się na stosunkach w trójkącie Wielka Brytania, USA, Japonia². Ten obszar

²² Zob. idem, *The Round Table Movement and 'Home Rule All Around'*, „The Historical Journal”, t. XI, 1968, nr 2, s. 332-338.

¹ Zeby wspomnieć tylko kilka z ostatnich trzech lat: W Mazurczak, *Kolonializm i wojna. Brytyjskie Imperium Kolonialne w czasie II wojny światowej*, Poznań 1999; K. Robbins, *Zmierzch wielkiego mocarstwa. Wielka Brytania w latach 1870-1992*, Wrocław — Warszawa — Kraków 2000; H. Zins, C. Rhodes, *Ekspansja brytyjska w Afryce pod koniec XIX wieku*, Gdańsk 2000.

² Zob. tego autora: *Koniec brytyjskiej izolacji, 1895-1911*, „Studia Historyczne”, t. XXXIX, 1996, nr 4 (155); *Rozpad sojuszu brytyjsko-japońskiego po pierwszej wojnie światowej*, ibidem, t. XL, 1997, nr 4 (159); *Wielka Brytania — USA. Ostatnie plany konfrontacji*, „Arcana” 1998, nr 23; *Decyzja o budowie twierdzy w Singapurze, 1919-1923*, „Studia Historyczne”, t. XLII, 1999, nr 4 (167); *Japonia, Anglosasi i interwencja na Syberii, 1917-1925*, „Arcana”, 1999, nr 26.